

rak neşre hazırlamıştır. 5. *‘Ukûdû'l-fâ-tiḥa*. Hz. Peygamber'in sîretine dair yaklaşık 4000 beyitlik bir eser olup Medine'de kaleme alınmıştır. Bu esere kendisinin yazmaya başladığı, ölümü üzerine oğlu Muhammed tarafından tamamlanan beş ciltlik şerhin ilk cildi basılmıştır (Fas, ts.). 6. *Huṭab cuma'yye*. Mevlâ Süleyman'ın isteği üzerine yazılan eser konuları *İḥ-yâ'ü 'ulûmî'd-dîn*'den seçilen hutbelerden ibarettir (Rabat, el-Mektebetü'l-Haseniyye, nr. 6490). 7. *eş-Şemerü'l-muḥ-teşar fî ravzî'l-Muḥtaşar*. Teftâzânî'nin *Telḥîşü'l-miftâḥ'a* yazdığı *Şerḥu'l-Muḥ-taşar* üzerine kaleme aldığı bir hâşiyedir (Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 518). 8. *Maḳşûre fî 'ilmeyî'l-'arûz ve'l-kavâfi*. *Ḥazreciyye*'ye nazîre olarak yazılmıştır (a.g.e., II, 875).

İbnü'l-Hâcc'ın kaynaklarda adı geçen diğer eserleri de şunlardır: *Ta'lik 'alâ Şa-hîḥi'l-Buḥârî*, *Hâşiye 'alâ Tefsîri Ebi's-Su'ûd (Merâkî's-su'ûd 'alâ Tefsîri Ebi's-Su'ûd, tamamlanmamıştır)*, *Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, *Hâşiye 'alâ Şerḥi'l-Maḥallî 'alâ Cem'i'l-cevâmî'*, *Naẓmü'l-Ḥikemi'l-'Aṭâ'iyye*, *Buḡyetü'l-erib fî uşûlî'd-dîn* (muhtemelen *Urcûze fî 'ilmi'l-keḷâm* ile aynı eserdir), *İmtâ'u'l-esmâ' bi-taḥrîri mâ ültibise min ḥukmî's-semâ'*, *Riḥle Ḥicâziyye* (eserlerinin bir listesi için bk. Abdüsselâm b. Abdülkâdir b. Süde, VII, 2499; *ed-Divânü'l-'âm*, neşredenin girişi, I, 10-12).

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'l-Hâcc es-Sülemî, *ed-Divânü'l-'âm* (nşr. Ahmed el-İrâkî), Fas 1995, neşredenin girişi, I, 7-17; Abdülkebir el-Fâsî, *Tezkiretül-muḥsinin bi-vefeyâtî'l-a'yân ve havâdişi's-sinîn* (*Mev-sû'atü a'lâmi'l-Mağrib* içinde, nşr. Muhammed Haccî), Beyrut 1417/1996, VII, 2500; Abdüsselâm b. Abdülkâdir İbn Süde, *İḥâfû'l-mütâli' bi-vefeyâtî a'lâmi'l-karnî's-şâliş 'aşer ve'r-râbi'* (a.e. içinde), VII, 2499; Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 264, 518; II, 874-875, 882; Abbas b. İbrâhîm, *el-İ'lâm*, III, 117-129; VI, 303-308; Abdullah Kennûn, *en-Nübûgû'l-Mağribî fî'l-edebî'l-'Arabî*, Beyrut 1395/1975, I, 306-307; Haccî, *el-Fikrû's-sâmî*, II, 300; Abdülhay el-Kettânî, *Fihrişü'l-fehâris*, I, 292, 540-541; II, 622, 847, 1041; Abdülâzîz Binabdullah, *Ma'lemetü'l-fikḥi'l-Mâlikî*, Beyrut 1403/1983, s. 62-63, 81, 124; Zirikî, *el-A'lâm* (Fet-hullah), II, 275; Muhammed b. Tâvîṭ, *el-Vâfi bi'l-edebî'l-'Arabî fî'l-Mağrib*, Dârülbeyzâ 1404/1984, III, 875-876; Fevzî Abdürrezzâk, *el-Maḥ-bû'atü'l-haceriyye fî'l-Mağrib*, Rabat 1406/1986, s. 26, 41, 45, 61, 68, 79, 97; Muhammed el-Menûnî, *el-Meşâdirü'l-'Arabîyye li-târî-ḥi'l-Mağrib*, Muhammediye 1410/1989, II, 25-26, 39-40, 55, 57, 72-73, 77, 81; Muhammed b. Abdullah et-Telîdî, *Türâşü'l-Megâribe fî'l-ha-dişî'n-nebevî*, Beyrut 1416/1995, s. 107, 155, 290.

AHMET ÖZEL

İBNÜ'L-HÂCİB

(ابن الحاجب)

Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân
b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus
(ö. 646/1249)

Arap gramerine dair
el-Kâfiye ve *eş-Şâfiye*
adlı eserleriyle tanınan
dil âlimi ve Mâlikî fakîhi.

570'te (1175) Mısır'ın Yukarı Saîd böl-gesinde Kûs'a bağlı İsnâ kasabasında doğ-du. Ailesi aslen Tiflislidir. Babası, Selâhad-dîn-i Eyyûbî'nin dayısının oğlu Kûs Emîri İzzeddin Müsek es-Salâḥî'nin hâcibi idi. Bu görevinden dolayı oğlu İbnü'l-Hâcib lakabıyla anılmıştır. Ca'fer b. Sa'leb el-Üd-fûvî, İbnü'l-Hâcib'in babasının hâcib ol-madığı, ancak emîrlere ve devlet erkânı ile arasının iyi olduğu, küçük yaşta yetim ka-lan Ebû Amr'ın bakımını hâciblerden biri üstlendiği için onun İbnü'l-Hâcib lakabıyla anıldığı şeklindeki bir rivayeti kaydet-tikten sonra bunun pek doğru olmadığını söyler (*et-Tâli'u's-sa'idü'l-câmî'*, s. 356). Babasıyla birlikte küçük yaşta Kahire'ye giden İbnü'l-Hâcib, burada Muhammed b. Ömer el-Bennâ'dan dil ve edebiyat ders-leri aldı. Kâsım b. Firruh eş-Şâtîbî'den *et-Teysîr* ve eş-Şâtîbiyye'yi, Ebû'l-Fazl Ba-hâeddin Muhammed b. Yûsuf el-Gazne-vî'den *el-Mübhic fî'l-kırâ'ati's-şemân* ve *kırâ'ati'l-A'meş* ve İbn Muḥaysin ve İḥtiyârî Hâlef ve'l-Yezîdî adlı eseri, Ebû'l-Cüd Gıyâs b. Fâris el-Lahmî'den de kırâat-i seb'âyı okudu. Ebû'l-Kâsım Hibe-tullah b. Ali el-Bûsîrî, Ebû Tâhir İsmâil b. Sâlih b. Yâsîn, Ebû Muhammed İbn Asâ-kir, Fâtıma bint Sa'd el-Hayr'dan hadis ilimlerini, Ebû Mansûr el-Ebyârî, Ebû'l-Hasan Şemseddin Ali b. İsmâil el-Ebyârî, İbn Cübeyr, Halil b. Saâde el-Huveyyî'den fıkıh ve fıkıh usulü tahsil etti; İbn Nukta'dan hadis rivayet etti.

İbnü'l-Hâcib, tahsilini tamamladıktan sonra *el-Emâli*'sindeki bir kayda göre (nşr. Hâdî Hasan el-Hammûdî, I, 143) 609 (1212) yılında Fâziliyye Medresesi'nde ders okutmaya başladı. Daha sonra Di-maşk'a gitmek üzere Kahire'den ayrıldı. Birkaç ay Kudüs'te kalıp 617'de (1220) yilında Dimaşk'a ulaştı. Emeviyye Camii'n-de Mâlikî mezhebine tahsis edilen zâviye-de ders vermeye başladı. 633 (1235) yilında Kerek Emîri el-Melikû'n-Nâsir Dâ-vûd b. İsâ'nın daveti üzerine Kerek'e git-ti. Burada el-Melikû'n-Nâsir'a *el-Kâfi-ye'sini*, *el-Vâfiye nazmü'l-Kâfiye* adıyla manzum hale getirip okuttuktan sonra

Dimaşk'a döndü. Ebû Şâme, İbnü'l-Hâ-cib'in daha önce de birkaç defa Dimaşk'a gittiğini ifade etmektedir (*eş-Zeyl 'ale'r-Ravzateyn*, s. 182).

Eğitim ve öğretimle meşguliyeti dışın-da Dimaşk'a geldiği 617 (1220) yılından ayrıldığı 638 (1240)' yılına kadarki hayatı hakkında fazla bilgi bulunmayan İbnü'l-Hâcib'in kaynaklarda bu tarihler arasında meydana gelen üç olay münasebetiyle adı geçmektedir. Bunlardan biri 628'de (1230) meydana gelmiş, İbnü'l-Hâcib, Di-maşk'taki Şâfiî fakihlerinden İbnü's-Salâḥ eş-Şehrezûrî ve İzzeddin İbn Abdüs-selâm ile birlikte ibâha, fâsıklık ve nama-zın terkiyle ilgili söz ve davranışlarından dolayı Şeyh Ali b. Hasan Harîrî'nin katline fetva vermiştir (Kütübî, III, 9). Diğer bir olay da şudur: Dimaşk Emîri el-Melikü'l-Eşref Mûsâ zamanında emîrin çocukluk arkadaşı olan Hanbelî mezhebine men-sup bazı kimseler İzzeddin İbn Abdüsse-lâm'ın Eş'arî olduğunu, tevhid inancına aykırı bazı sözleri ve düşünceleri bulun-duğunu söylediler. Bunun üzerine emîr İzzeddin İbn Abdüsselâm'ı huzuruna ça-ğırttı, gelmeyince şikâyet edilen konular-la ilgili olarak kendisinden fetva istedi. İzzeddin de istenen konulardaki fetvayı Ehl-i sünnet inancına uygun bir şekilde yazıp gönderdi. Fetva bir ramazan günü iftar vaktinde emîre ulaştı. Dimaşk'ın ile-ri gelen âlimleri ve eşrafının bulunduğu sofrada fetva okununca emîr sinirlendi. Orada bulunan âlimler emîrdan korktuk-ları için bir şey söyleyemediler; sadece iki kişi, "Böyle bir ayda sultana yakışan âf-fetmektir" demekle yetindi. Olaydan ha-berdar olan İbnü'l-Hâcib, el-Melikü'l-Eş-ref'e takdim edilmek üzere İzzeddin İbn Abdüsselâm'ı müdafaa eden bir fetva yazıp toplantıya katılan âlimlere imzalat-tı (Sübkî, VIII, 218-230). Bu hadise, İbnü'l-Hâcib'in hem doğruları söylemedeki cesa-retini hem de devrin âlimleri nezdindeki mevkiini belirtmesi bakımından önemli-dir. Üçüncü olay 638 (1240) yılında mey-dana gelmiştir. Bu tarihte, Eyyûbîler'in Dimaşk kolu emîrlerinden Ebû'l-Hayş (Ebû'l-Ceyş) künyesiyle bilinen el-Melikü's-Sâlih İmâdüddin İsmâil ile Mısır kolu emîr-lerinden yeğeni el-Melikü's-Sâlih Necmed-din Eyyûb arasında bir iktidar çekişmesi başlamıştı. el-Melikü's-Sâlih İsmâil, ken-disini korumak ve askerî mühimmat yar-dımında bulunmak şartıyla Safed şehrini ve Şakîf Kalesi'ni Haçlılar'a vererek onlar-la anlaşmıştı. Bunun üzerine o sırada Di-maşk'taki Emeviyye Camii hatibi olan İz-zeddin İbn Abdüsselâm Emîr el-Melikü's-

Sâlih İsmâîl'in adını hutbeden çıkardı; emir de onu hapse attırdı (a.g.e., VIII, 210). İbnü'l-Hâcib, İbn Abdüsselâm'ı bu olayda destekledi ve onunla beraber hapse girdi (Ebû'l-Fidâ, III, 169; Yâfiî, IV, 114; İbnü'l-İmâd, VII, 406). Emir bir süre sonra halktan gelen baskıları sonucunda onları haptisten çıkarıp evlerinde oturmalarını emretti, ardından da tamamen serbest bıraktı. Bu iki âlim 639 (1241) yılında Kahire'ye gitmek üzere Dimaşk'tan ayrıldı. İbnü'l-Hâcib, talebesi ve Kerek emîri el-Melikü'n-Nâsır Dâvûd b. İsâ'nın yanında bir süre kaldıktan sonra Kahire'ye gitti. Ebû Şâme, İbnü'l-Hâcib'in Dimaşk'tan Mısır'a gidiş tarihini 628 (1230) olarak veremekteyse de (ez-Zeyl'ale'r-Ravzateyn, s. 182) el-Melikü's-Sâlih İsmâîl'in Dimaşk emirliği 635-644 (1237-1246) yılları arasında rastlamaktadır.

İbnü'l-Hâcib Kahire'de Fâziliyye Medresesi'ne müderris oldu. Dimaşk ve Kahi-

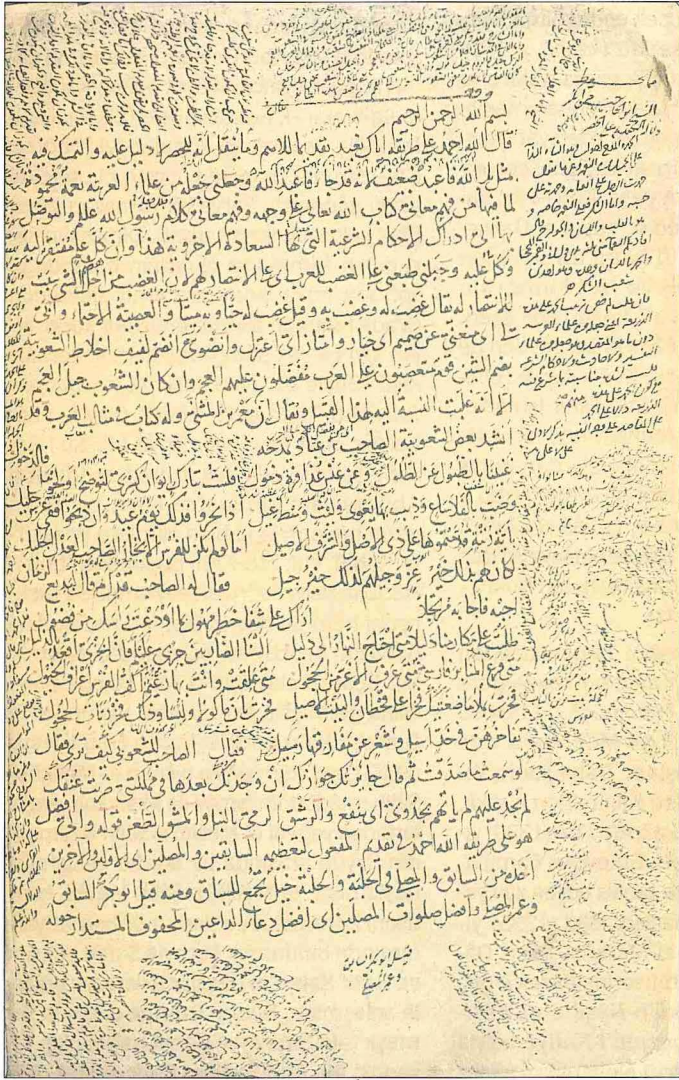
re'de aralarında Ebû'l-Abbas İbnü'l-Müneyyir, Zeynüddin İbnü'r-Raâd, Kerek Emîri el-Melikü'n-Nâsır Dâvûd b. İsâ, Şehâbeddin el-Karâfi, Abdülâzîm b. Abdülkavî el-Münzirî, Abdüsselâm ez-Zevâvî, Abdülmü'min ed-Dimyâtî, Ebû Şâme el-Makdisî ve İbn Mâlik et-Tâî gibi âlimlerin de bulunduğu birçok talebe yetiştirdi. Ömrünün sonlarına doğru İskenderiye'ye giderek burada yerleşti. 26 Şevval 646 (11 Şubat 1249) tarihinde İskenderiye'de vefat etti ve Bâbülbahr'in dışında İbn Ebû Şâme'nin türbesi yakınına defnedildi. Mezarı günümüzde Ebû'l-Abbas el-Mürsî Mescidi'nin alt katındadır (Abdullah Mustafa el-Merâgî, II, 66). İskenderiye'de kadılık yapan öğrencisi Ebû'l-Abbas İbnü'l-Müneyyir onun için bir mersiye kaleme almıştır (Ca'fer b. Sa'leb el-Üdfüvî, s. 356). Ahlâk ve faziletiyle temayüz eden İbnü'l-Hâcib güvenilir bir dost ve mütevazi bir kimseydi. İlim ehlini çok se-

verdi. Dimaşk emirine karşı çıkan İzzeddin İbn Abdüsselâm'ı bundan dolayı desteklemiş, onunla beraber hapse girerek büyük bir vefa örneği göstermiştir.

Gramerle ilgili eserlerinin birçok yerinde nahivcilere muhalefet eden İbnü'l-Hâcib (İbn Hallikân, III, 250) şöhretini özellikle *el-Kâfiye*'sine borçludur. Bu kitap İslâm ülkelerinde çok meşhur olmuş, çeşitli âlimler eser üzerine şerh ve şerhlerine de hâşiyeler yazmıştır. Bununla beraber İbnü'l-Hâcib, Arap gramerinde bir ekol sahibi olmaktan ziyade VI. (XII.) yüzyıldan sonra yetişen diğer gramer âlimleri gibi şârih ve yorumcu niteliği ağır basan âlimlerden sayılmaktadır. Zira onun zamanında Basra ve Kûfe dil mektepleri arasındaki tartışmalar son bulmuştu. Bundan dolayı İbnü'l-Hâcib önceki ekollerin görüşlerini bir araya getirmiş, onları ustalıkla düzenleyip faydalanılacak bir şekle getirmiştir. İbnü'l-Hâcib'in bu seçmeciliği yanında gramer öğretiminde yaptığı diğer bir değişiklik de Zemahşerî'nin *el-Mufaşşal*'ında birleştirdiği sarf ve nahiv konularını daha önce İbn Cinnî ve Ebû Osman el-Mâzinî'nin yaptığı gibi yeniden birbirinden ayırıp her birini ayrı ayrı kitaplar halinde yazmasıdır.

İbnü'l-Hâcib, Doğu İslâm dünyasında gramere dair eserleriyle tanınırken Batı İslâm dünyasında fıkıh ve fıkıh usulüne dair eserleriyle şöhret bulmuştur. İbn Haldûn, onun fıkıhtaki değerini anlatırken *el-Muhtaşar* adlı eserinin Mağrib'de Mâlikî mezhebinin programı haline geldiğini söyler (*Mukaddime*, III, 1059). Kahire'de İbnü'l-Hâcib ile defalarca görüştüğünü belirten İbn Hallikân, "Her görüşmemde fıkıh, Arap dili ve edebiyatıyla ilgili zor gördüğüm yerleri sorar ve çok doyurucu cevaplar alırdım" diyerek onun derin bilgisine dikkat çekmektedir. Ebû Şâme de İbnü'l-Hâcib'in Mâlikî mezhebinin ayakta tutanlardan biri olduğunu kaydettikten sonra onun çeşitli ilimlerdeki kabiliyet ve bilgisine, yüksek şahsiyetine, azim ve tevazuuna, münazara ilmindeki üstünlüğüne ve fesahatine işaret etmektedir.

Seyfeddin el-Âmidî ile hoca-talebe ilişkisi bilinmemekle birlikte fıkıh usulünde onun yolunu takip eden İbnü'l-Hâcib, Gazâlî ve Âmidî'nin mantık kurallarına, usul ilminde aktif bir rol vermesini daha da ileri götürerek mantığı usul ilminin bir parçası haline getirmiş, dil bilimini de daime devrede tutmuştur. Bu alanda telif ettiği eserlerinin girişinde mantık ve dil kurallarının yer aldığı iki ayrı bölüm bu-

İbnü'l-Hâcib'in
el-İzâh
fi şerhi'l-
Mufaşşal adlı
eserinin
ilk sayfası
(Süleymaniye Ktp.,
Fâtih, nr. 5051)

lunmaktadır. İbnü'l-Hâcib'in usul ilminde mantığa merkezî bir konum vermesi ve dil kurallarını da mantığa irca ederek açıklaması, sonraki dönem usulcülerince hem geleneksel çizgiden sapma olarak görüldüğü, hem de dil alanının imkânlarını belirli mantık kuralları arasına sıkıştırdığı için eleştiri konusu olmuştur.

İbnü'l-Hâcib'in öğretimi amaçlı (didaktik) manzum eserleri yanında tabakat kitaplarında bazı kıtalarına da rastlanmaktadır. Bunlar aslında şair olmayan âlimlerin yazdıkları gibi tekellüflü şiirlerdir. Nitekim *el-Kâfiye*'sini *el-Vâfiye* adıyla manzum hale getirdikten sonra anlaşılmadığını görünce bizzat kendisi onu şerh etmek mecburiyetinde kalmıştır.

Eserleri. A) Nahiv. 1. *el-Kâfiye**. Nahivle ilgili muhtasar bir mukaddime olup Doğu İslâm dünyasında nahiv öğretimi konusunda ilk sırada gelen eserlerden biridir. Kitaba başta müellifi olmak üzere birçok âlim tarafından 100 civarında şerh, bu şerhlerden her birine hâşiyeler, bu hâşiyelere de birkaç ta'lik yazılmıştır (Abdurrahman el-Câmî, neşredeninin girişi, I, 31-41; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1370-1376; Ömer Ferruh, III, 559-561; Brockelmann, GAL, I, 367-370; *Suppl.*, I, 531-535). Başta Roma (1591) olmak üzere Floransa, İstanbul, Bulak, Kahire, Kazan, Taşkent, Beyrut, Bombay, Leknev, Kalkûta, Delhi ve Kanpûr gibi şehirlerde defalarca basılan *el-Kâfiye* (Serkîs, I, 72; Ömer Ferruh, III, 559-560; Sâlihiyye, II, 122-123) son olarak Târik Necm Abdullah tarafından tahkik edilerek *el-Kâfiye fi'n-naḥv* adıyla yayımlanmıştır (Cidde 1407/1986). Eser Batı dillerine, ayrıca Farsça ve Türkçe'ye defalarca tercüme edilmiştir. 2. *Şerḥu'l-Kâfiye* (İstanbul 1311). 3. *Şerḥu'l-Vâfiye fi nazmi'l-Kâfiye*. İbnü'l-Hâcib *el-Kâfiye*'yi, Kerek Emîri el-Melikü'n-Nâsir Dâvûd'a okutmak için *el-Vâfiye* adıyla manzum hale getirmiş, daha sonra da onu şerh etmiştir. Bu şerh Mûsâ Bennây el-Alîfî tarafından tahkik edilerek yayımlanmıştır (Necf 1400/1980). 4. *el-İzâh fi şerhi'l-Mufaṣṣal*. Zemahşerî'nin eserinin şerhi olup Mûsâ Bennây el-Alîfî eseri tahkik ederek iki cilt halinde yayımlamıştır (Bağdad 1402/1982). 5. *el-Ḳaṣîdetü'l-müveṣṣaḥa bi'l-esmâ'i'l-mü'enneṣṣeti's-semâ'iyye*. Yirmi üç beyitlik bir risâledir (Tahran 1274; Meydânî'nin *es-Sâmî fi'l-esâmî* adlı eseri kenarında Bulak 1293, 1296; Kanpûr 1278; Beyrut 1908). Eser ayrıca Târik Necm Abdullah (Ürdün 1405/1985) ve İhsan Ca'fer (*el-Lisânü'l-'Arabî*, XXI [Rabat 1983], s. 27-30) tarafından tah-

kik edilerek basılmıştır. 6. *el-Emâli'n-naḥviyye*. Zemahşerî'nin *el-Mufaṣṣal*'ı ve kendisinin *el-Kâfiye*'sindeki bazı konularla bir kısım âyetlerdeki nahiv meseleleri hakkındaki açıklamaları ihtiva eder. Hâdî Hasan Hammûdî (I-IV, Beyrut 1405/1985), Fahr Sâlih Süleyman Kadâre (I-II, Beyrut 1409/1989) ve Adnân Sâlih Mustafa (I-II, Devha 1406/1986) tarafından yayımlanmıştır. 7. *Risâle fi'l-'aṣr*. "Aṣr" (on) kelimesinin "evâil" ve "evâhir"le kullanımından bahseden bu iki sayfalık risâleyi Hâdî Hasan Hammûdî *el-Emâli*'nin ekinde neşretmiştir (Beyrut 1405/1985; *el-Emâli*, IV, 160-163). İbnü'l-Hâcib'in Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ına bir şerhiyle *el-Müktefi li'l-mübtedî şerḥu İzâhi Ebî 'Alî el-Fârisî* adlı bir eserinin bulunduğu da kaydedilmektedir.

B) Sarf. 1. *eş-Şâfiye**. Yazıldığı günden itibaren esere başta müellifi olmak üzere çeşitli âlimler tarafından Arapça, Farsça ve Türkçe elli beş civarında şerh yazılmış, ayrıca Batı dillerine, Türkçe ve Farsça'ya tercümeleri yapılmıştır (*eş-Şâfiye*, neşredeninin girişi, s. 33-53; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1020-1022; Ömer Ferruh, III, 560-561; Brockelmann, GAL, I, 370-371; *Suppl.*, I, 535-537). *eş-Şâfiye* Kalkûta (1220), Bulak (1240), Kahire (1258, 1324), Kanpûr (1267), İstanbul (1268, 1310), Leknev (1278) ve Dehli'de (1278, 1321) defalarca şerhli ve şerhsiz olarak basılmıştır. 2. *Şerḥu's-Şâfiye*. Birçok nüshası bulunan eser Hasan Ahmed el-Ösman tarafından tahkik edilmişse de henüz yayımlanmamıştır (*eş-Şâfiye*, neşredeninin girişi, s. 29). 3. *Cemâlû'l-'Arab fi 'ilmi'l-edeb* (*Keşfü'z-zunûn*, I, 593; II, 1847).

İbnü'l-Hâcib'in *el-Maḳṣadü'l-celîl fi 'ilmi'l-Ḥalîl* adıyla kaleme aldığı aruz ilmine dair manzum eseri Georg Wilhelm Freytag tarafından Almanca tercümesiyle birlikte *Darstellung der arabischen Verskunst* adlı eser içinde (s. 334-371) neşredilmiş (Halle 1830), daha sonra da Muzaffer-i Bahtiyâr tarafından tahkik edilerek yayımlanmıştır (*Kitâbdârî*, Tahran 1368 hş., XII, 39-50). Eser üzerine yazılan şerhlerden (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1134) İbn Vâsil'in *ed-Dürü'n-naẓîd fi şerhi'l-Ḳaṣîd*'ini Muhammed Âmir Ahmed Hasan neşretmiş (Minye 1987), Cemâleddin el-İsnevî'nin *Nihâyetü'r-râğîb fi şerhi 'arûzı İbni'l-Hâcib* adlı şerhini ise Salâh Şa'bân tahkik ederek yayımlamıştır (Beyrut 1989).

C) Fıkıh ve Fıkıh Usulü. 1. *Münteha's-sûl (su'âl) ve'l-emel fi 'ilmeyi'l-uşûl ve'l-cedel*. Kelâmcıların metoduyla kaleme

alınmış usûl-i fıkıh literatürünün orta dönem örneklerinden biridir (İstanbul 1326/1908; Kahire 1326/1908; Beyrut 1405/1985). Eserin kaynakları arasında Seyfeddin el-Âmidî'nin *el-İḥkâm*'i ile Gazzâlî'nin *el-Müstasfâ*'sı başta gelir. 2. *el-Muḥtaṣar** (*Muḥtaṣarü'l-Müntehâ, el-Muḥtaṣarü'l-uşûl, Muḥtaṣarü'l-uşûl*). Önceki eserin muhtasarı olup aslından daha fazla tutulmuş ve üzerine birçok şerh, hâşiye ve tahrîr çalışması yapılmıştır (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1853-1857; Brockelmann, GAL, I, 372-373; *Suppl.*, I, 537-538). Eser, Muhibullah b. Abdüşşekûr el-Bihârî'nin *Müsellemü's-gübûl*'u ile beraber basılmış (Kahire 1326/1908), ayrıca Kâdî Adudüddin el-İcî'nin şerhiyle İstanbul'da (1307) yine Kâdî Adudüddin el-İcî'nin şerhi, Tef-tâzânî ve Seyyid Şerîf el-Cürcânî'nin bu şerh üzerindeki hâşiyesi ve Hasan el-He-revî'nin Cürcânî hâşiyesine dair ta'likatı ile birlikte Bulak'ta (1316-1319/1898-1901) yayımlanmıştır. 3. *Câmî'u'l-ümmehât, el-Muḥtaṣar*'dan ayırt edilmesi için *el-Muḥtaṣar fi'l-fürû', el-Muḥtaṣarü'l-fer'î ve Fûrû'u İbni'l-Hâcib* adlarıyla da tanınan eser Mâlikî fıkına dairdir. İbnü'l-Hâcib bu kitabını yazarken İbn Şâs'ın *el-Cevâhirü's-semîne fi mezhebi 'âlimi'l-Medîne* adlı eseriyle diğer bazı eserlerden de istifade etmiştir. Müellifin, Mâlikî mezhebinin Mısır ve Mağrib kollarını birleştirdiği (İbn Haldûn, III, 1059) bu eseri diğer mezhep mensuplarının da takdir edilmiştir. Nitekim İbn Ferhûn, Şâfiî âlimlerinden İbnü'z-Zemelkânî'nin, "Mâlikîler'in elinde bulunan bu eser gibi başka bir muhtasar yoktur" dediğini rivayet etmektedir. Mısır'da yazılan kitabın Ebû Ali Nasîrüddin ez-Zevâvî tarafından Bicâye'ye götürüldüğü, oradan da Mağrib'e yayıldığı söylenmektedir (a.g.e., a.y.; Mahlûf, s. 167). Kitap üzerine İbn Râşid el-Kafsî, Halîl b. İshak el-Cündî, Muhammed b. Abdüsselâm el-Ümevî, Ahmed b. Yahyâ el-Veşşerîsî, İbn Merzûk el-Hatîb ve İbn Ferhûn'un da aralarında bulunduğu otuz kadar âlim şerh yazmış, ancak bunlardan pek azı günümüze ulaşmıştır (şerhlerin bir listesi ve bazılarının yazma nüshaları için bk. Brockelmann, GAL, I, 373; *Suppl.*, I, 538; İbn Ferhûn, *Keşfü'n-nikâb*, neşredeninin girişi, s. 39-42; Abdülazîz Binabdullah, s. 63-64, 133). İbn Ferhûn, *Teshîlû'l-mühimmât fi şerhi Câmî'i'l-ümmehât* adlı şerhine mukaddime olarak kaleme aldığı *Keşfü'n-nikâbi'l-hâcib min muṣṭalaḥi İbni'l-Hâcib*'de (nşr. Hamza Ebû Fâris – Abdüsselâm eş-Şerîf, Beyrut 1990) *Câmî'u'l-ümmehât*'ta kul-

lanılan bazı terimleri açıklamıştır. *Câmi'u'l-ümmehât* Ebû Abdurrahman el-Ahdar el-Ahdarî tarafından tahkik edilerek yayımlanmıştır (Beyrut 1419/1998).

İbnü'l-Hâcib'e Nisbet Edilen Eserler.

1. 'Akîdetü İbnî'l-Hâcib* (*Uşlû'l-dîn*). Eseri Kâtib Çelebi yalnız İbnü'l-Hâcib diye kaydettiği bir âlime nisbet etmektedir (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1157). İbnü'l-Hâcib künyesiyle tanınan başka âlimler de bulunduğuna göre bu eserin Cemâleddin İbnü'l-Hâcib'e aidiyeti şüphelidir. **2. Mu'cemü's-şüyûh.** İbnü'l-Hâcib künyesiyle bilinen Ebû Hafs Ömer b. Muhammed b. Mansûr el-Eminî'ye (ö. 630/1233) ait olup yanlışlıkla Cemâleddin İbnü'l-Hâcib'e nisbet edilmiştir (a.g.e., II, 1735). **3. Zeyl'alâ Târîhi Dimaşk.** Bu eser de Ebû Hafs Ömer'e ait olduğu halde başta Kâtib Çelebi olmak üzere (a.g.e., I, 294) bazı müelliflerce Cemâleddin İbnü'l-Hâcib'e izâfe edilmiştir. **4. Şerhu'l-Mukaddimetü'l-Cezûliyye.** Brockelmann bu eseri İbnü'l-Hâcib'e nisbet ederek bir nüshasının Fas'ta Câmiu'l-Karaviyyîn'de bulunduğunu ifade etmişse de (*Târîhu'l-edebî'l-Arabî*, V, 342, 350) ona aidiyeti şüphelidir. **5. Şerhu'l-Hâdî.** Gramere dair olan eser İzzeddin ez-Zencânî'ye ait olup yanlışlıkla İbnü'l-Hâcib'e nisbet edilmiştir (*Keşfü'z-zunûn*, II, 2027).

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'l-Hâcib, *eş-Şâfiye fi'l'imî'l-taşrif* (nşr. Hasan Ahmed el-Osman), Beyrut 1415/1995, neşredenin girişi, s. 15-53; a.mlf., *el-Emâlî'n-naḥviyye* (nşr. Hâdî Hasan el-Hammûdî), Beyrut 1405/1985, I, 143; ayrıca bk. neşredenin girişi, I, 9-19; a.e. (nşr. Fahr Sâlih Süleyman Kadâre), Beyrut 1409/1989, neşredenin girişi, I, 13-95; a.mlf., *el-Kaşıdetü'l-müveşşaha bi'l-esmâ'i'l-müenneşetü's-semâ'iyye* (nşr. Târik Necm Abdullah), Beyrut 1411/1991, neşredenin girişi, s. 5-65; a.mlf., *el-Makşadü'l-celîl fi'l'imî'l-Halil* (nşr. Muzafer-i Bahtiyâr, *Kitâbdârî*, XII, Tahran 1368 hş. içinde), s. 39-50; a.mlf., *el-Kâfiye fi'n-naḥv* (nşr. Târik Necm Abdullah), Cidde 1407/1986, neşredenin girişi, s. 9-56; Ebû Şâme, *ez-Zeyl'ale'l-Ravzateyn*, s. 182; İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 248-250; Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtaşar*, III, 168-169; Abdülbâki b. Abdülmeccid el-Yemânî, *İşâretü't-ta'vîl fi terâcimi'n-nühât ve'l-luga-viyyîn* (nşr. Abdülmeccid Diyâb), Riyad 1406/1986, s. 204-205; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, XXIII, 264-266; a.mlf., *el-İber*, III, 254-255; a.mlf., *Ma'rîfetü'l-kurrâ* (Altıkulaç), III, 1287-1289; Ca'fer b. Sa'leb el-Üdfüvî, *et-Tâli'u's-sa'îd* (nşr. Sa'd M. Hasan), Kahire 1966, s. 352-357; Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, III, 9; Yâfiî, *Mir'âtü'l-cenân*, IV, 114-115; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 176; a.mlf., *Tuhfetü't-tâlib bi-ma'rîfeti eḥâdîşi Muhtaşarı İbnî'l-Hâcib* (nşr. Abdülganî b. Humeyd b. Mahmûd el-Kübeysî), Mekke 1406, neşredenin girişi, s. 43-52; İbn Ferhûn, *ed-Dibâcû'l-müḡheḡ*, II, 86-89; a.mlf., *Keşfü'n-nikâbi'l-hâcib min muşṭalaḡi İbnî'l-Hâcib* (nşr. Hamza Ebû Fâris –

Abdüsselâm eş-Şerîf), Beyrut 1990, neşredenlerin girişi, s. 7-25, 39-42; İbn Haldûn, *Mukaddime*, III, 1059, 1066; a.e. (trc. Süleyman Ulu-dağ), İstanbul 1982, II, 1060-1061; Firûzâbâdî, *el-Bülgâ fi terâcimi'eḥmeti'n-naḥv ve'l-luga* (nşr. Muhammed el-Misrî), Küveyt 1407/1987, s. 143-144; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, I, 508-509; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, VI, 360; Abdurrahman el-Câmî, *el-Fevâ'idü'z-Ziyâ'iyye: Şerhu Kâfiyeti İbnî'l-Hâcib* (nşr. Üsâme Tâhâ er-Rifâî), Bağdad 1403/1983, neşredenin girişi, I, 9-41; Sübkî, *Tabakât* (Tanâhi), VIII, 210, 218-230; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, II, 134-135; a.mlf., *Hüsnü'l-muḡâdara*, I, 456; Nuaymî, *ed-Dâris fi târihi'l-medâris* (nşr. Ca'fer el-Hasenî), Kahire 1988, II, 3-5; Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'ade*, I, 138-140; *Keşfü'z-zunûn*, I, 162, 212, 294, 593; II, 1020-1022, 1134, 1157, 1370-1376, 1427, 1539, 1625, 1735, 1774, 1847, 1853-1857, 1998, 2027; İbnü'l-İmâd, *Şezerât* (Arnaût), VII, 405-407; Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, V, 176-181; Serkis, *Mu'cem*, I, 71-72, 596; II, 1332; Mahlûf, *Şeceretü'n-nûr*, s. 167-168; Brockelmann, *GAL*, I, 367-373; *Suppl.*, I, 531-539; a.e. (Ar.), V, 342; C. Zeydân, *Âdâb* (Dayf), III, 56-57; Şevki Dayf, *el-Medârisü'n-naḥviyye*, Kahire 1968, s. 343-346; Târik Abdüavn el-Cenâbî, *İbnü'l-Hâcib en-naḥvî: Âşârühü ve meḡzebüh*, Bağdad 1972; Abdullah Mustafa el-Merâğî, *el-Fethu'l-mübîn*, Beyrut 1394/1974, II, 65-66; Hacıvî, *el-Fikrû's-sâmî*, II, 231; Şa'bân Muhammed İsmâil, *Uşlû'l-fıkḡ: Târîhühü ve ricâlühü*, Riyad 1401/1981, s. 244-245; Ömer Ferruh, *Târîhu'l-edeb*, III, 559-562; Abdülazîz Binabdullah, *Ma'lemetü'l-fıkḡi'l-Mâlikî*, Beyrut 1403/1983, s. 63-64, 133; E. Fendik, *İktifâ'ü'l-kanûḡ*, Kum 1409, s. 305-306; Abdülâl Sâlim Mekrem, *el-Medresetü'n-naḥviyye fi Mısr ve's-Şâm fi'l-kerneyni's-sâbi' ve's-sâmin mine'l-hicre*, Beyrut 1410/1990, s. 56-92; Abdülkerîm Muhammed el-Esed, *el-Vasîṭ fi târihi'n-naḥvî'l-Arabî*, Riyad 1413/1992, s. 203-206; Sâlihiyye, *el-Mu'cemü's-şâmil*, II, 121-124; İsmâ Nûreddin, *Ebniyetü'l-fi'î fi Şâfiyeti İbnî'l-Hâcib*, Beyrut 1418/1997, s. 25-108; Mehmet Türkmen, "İbnü'l-Hâcib", *EÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy. 3, Kayseri 1989, s. 333-346; İbrahim Yılmaz, "İbnü'l-Hâcib, Hayatı Eserleri ve el-Kâfiye Adlı Eserinin İncelenmesi", *EAÜİFD*, sy. 13 (1997), s. 469-492; Moh. Ben Cheneb, "İbnü'l-Hâcib", *İA*, V/2, s. 856-857; H. Fleisch, "İbn al-Hâdîjib", *EI*² (Fr.), III, 804-805; İrân Nâz Kâşyân, "İbn Hâcib", *DMBİ*, III, 296-299.

HULÛSİ KILIÇ

İBNÜ'L-HADDÂD el-KİNÂNÎ

(ابن الحَدَّاد الكِنَانِي)

Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kinânî el-Misrî (ö. 344/955)

Şâfiî fakihî ve Mısır kadîsî.

24 Ramazan 264 (30 Mayıs 878) tarihinde doğdu. Dedelerinden biri demircilik yaptığı için İbnü'l-Haddâd lakabıyla tanındı. Ebû Yezid Yûsuf b. Yezid el-Karâtîsî, Ebû'z-Zinbâ' Ravh b. Ferec, Ebû Bekir

Muhammed b. Ca'fer el-Bağdâdî ve Nesâî'den hadis dinledi. Özellikle Nesâî'den çok faydalandı ve yalnız ondan hadis rivayet etti. Ebû Saîd Muhammed b. Akil el-Firyâbî, Bişr b. Nasr, Ebû Ubeyd İbn Harbûye, Ebû'l-Hasan Mansûr b. İsmâil ed-Darîr et-Temîmî ve Ebû İshak el-Mervezî'den fıkḡ, Muhammed b. Vellâd'dan Arapça okudu. 310 (922) yılında gittiği Bağdat'ta Muhammed b. Cerîr et-Taberî, Niftâveyh, Ebû Bekir İbnü's-Sayraffî ve Ebû Saîd el-İstahrî ile görüştü. Aralarında Ebû Muhammed İbn Zûlâk, Ebû Mansûr Muhammed b. Sa'd el-Bârûdî ve Ebû Bekir Yûsuf b. Kâsım'ın da bulunduğu âlimler kendisinden rivayette bulundular.

Zamanında Mısır'daki Şâfiî fakihlerinin önde gelenlerinden biri olan ve mezhep imamının usul ve kaidelerine bağlı kalarak içtihadla bulunan fıkḡ âlimlerinden (aşâbû'l-vücūh) kabul edilen İbnü'l-Haddâd (bazı görüşleri için bk. Sübkî, III, 83-98) aynı zamanda kıraat, hadis, ricâl, hilâf, nahiv, ferâiz, lugat, şiir, tarih ve ne-seb ilimlerinde de bilgi sahibiydi. Muhakeme usulü alanında derin vukufu vardı. Mısır'da kadî nâibliği, kadılık, müderrislik ve müftülük yaptı. 15 Zilkade 324'te (4 Ekim 936) Emîr Muhammed b. Tuğc el-İhşîd, İbn Ebû Zûr'a'yı Mısır kadılığına tayin edince Bağdat'tan ahidnâmesi gelinceye kadar kadılık ve mezâlîm görevini İbnü'l-Haddâd'a tevdi etti. 29 Rebîülâhîr 325'te (16 Mart 937) ahidnâme gelince görevini İbn Ebû Zûr'a'ya teslim etti ve onun vefatına kadar (10 Zilhicce 327 / 28 Eylül 939) nâiblik görevini sürdürdü. Cemâziyelevvel 333'te (Ocak 945) asaleten Mısır kadılığına getirildi ve dokuz ay görev yaptıktan sonra 23 Muharrem 334'te (4 Eylül 945) azledildi. Daha sonra Ömer b. Hasan el-Hâşimî'ye de (948-951) nâiblik yaptı.

İbadete düşkünlüğü ile tanınan İbnü'l-Haddâd, Nesâî'nin *Haşâ'ıṣu Emîri'l-mü'minîn 'Alî* adlı eserini rivayet etmesi ve bazı sözleri sebebiyle Şîlik'le suçlanmıştır. 27 Muharrem 344'te (23 Mayıs 955) hac dönüşü rahatsızlanarak Kahire'de vefat etti ve Mukattam dağının eteğinde babası ile annesinin kabrinin yanına defnedildi. 345 yılında öldüğü de rivayet edilmektedir.

Eserleri. 1. *el-Fevâ'id*. Günümüze ulaşan tek eseridir (Dârü'l-kütübî'z-Zâhiriyye, Mecmua, nr. 63/2, 20 vr.). 2. *el-Fürû' (el-Fürû'u'l-müvellledât)*. Esere Kaffâl el-Mervezî, Ebû't-Tayyib et-Taberî ve Ebû Ali es-Sincî gibi âlimler tarafından şerh yazıldı-